

Żukowski, Jacek

Badania ekoetnologiczne na Kurpiach

Rocznik Mazowiecki 21, 292-296

2009

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Jacek Żukowski

Badania ekoetnologiczne na Kurpiach

Puszcza Zielona to fragment dawnego wielkiego kompleksu leśnego łączącego północną część Niziny Mazowieckiej z lasami mazurskimi, od nazwy zamieszkującej tu ludności nazywana Kurpiowszczyzną. Współcześnie jest to równinny teren rolniczy, poprzecinany dolinami kilku małych rzek, cechujący się znaczną fragmentacją niewielkich kompleksów leśnych¹. Urozmaiceniem fizycznego wymiaru tej przestrzeni są piaszczyste wydmy pochodzenia lodowcowego, będące pozostałościami koryt rzecznych. Jeszcze w XV w. cała przestrzeń Kurpiowszczyzny pokryta była gęstym borem sosnowym, a liczne bagna utrudniały, a nawet uniemożliwiały jej penetrację. Pierwsi stali osadnicy pojawili się na tym terenie dopiero w XVI w.², przez co region stał się najpóźniej zasiedlonym na Mazowszu. Był to też moment, od którego środowisko przyrodnicze tego obszaru poddawane jest stałym, bezpośrednim oddziaływaniom, będącym wynikiem wchodzenia ludzi w relację z nim, czyli – jak definiuje to T. Ingold – działaniu w nim³. Efektem tych relacji jest dzisiejszy krajobraz kulturowy Kurpiowszczyzny, przestrzeń wytwarzana przez społeczne zaangażowanie zarówno żyjących w niej obecnie ludzi, jak i ich przodków. Punktem wyjścia do badań nad relacjami człowieka i przyrody jest zatem uznanie środowiska za rodzaj biotopu⁴ żyjących w nim ludzi, który – oprócz ograniczeń przyrodniczych przynależnych do sfery fizycznej środowiska – zawiera także wytworzone kulturowo ograniczenia w jego konstru-

¹ E. Błaszczak, A. Głuszek, *Nadleśnictwo Myszyńiec. Monografia*, Zawodzie 1999; M. Rewucki, *Walory przyrodnicze i krajobrazowe projektowanego Kurpiowskiego Parku Krajobrazowego*, w: *Środowisko kulturowe i przyrodnicze Puszczy Myszyńieckiej. Zagrożenia i metody ochrony*, Materiały z sesji naukowej, red. E. Kawalkowa, Ostrołęka 2002.

² A. Chętnik, *Kurpie*, Kraków 1924; W. Czajewski, *Kurpie. Kartka etnograficzna*, „Tygodnik Ilustrowany” 1881, t. XII, nr 295-297; W. Grochowski, *Kurpie. Kartka etnograficzna*, ibidem 1870, t. VI, nr 134; L. Krzywicki, *Kurpie*, Ostrołęka 2007.

³ T. Ingold, *Kultura i postrzeganie środowiska*, w: *Badanie Kultury. Elementy teorii antropologicznej. Kontynuacje*, red. nauk. M. Kempny i E. Nowicka, Warszawa 2005.

⁴ E. Symonides, *Ochrona Przyrody*, Warszawa 2007.

owaniu⁵. Te ograniczenia są wyrazem aktualnej wiedzy i wierzeń lokalnej społeczności, mających źródło w sposobach postrzegania przez nie własnego środowiska, czyli – ponownie odwołując się do T. Ingolda – dynamicznego procesu nadawania znaczeń zarówno *post factum*, jak i przez bezpośrednie zaangażowanie. Analiza lokalnej wiedzy o własnym środowisku i wierzeniach z nim związanych umożliwia dotarcie do tychże znaczeń, a co za tym idzie zrekonstruowanie sposobu, w jaki ludzie budują swój świat, opierając się na własnym doświadczeniu oraz czynnikach zewnętrznych, takich jak np. polityka ekologiczna, historia czy przekazy medialne.

Badania tego typu określane są mianem ekoetnologii lub antropologii ekologicznej. Prowadzone przeze mnie w Instytucie Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Warszawskiego laboratorium etnograficzne skupia się wokół tak zdefiniowanej problematyki. Wykorzystując do zbierania materiału metodę etnograficzną, wspólnie ze studentami przyglądamy się sposobom życia oraz praktykom przestrzennym⁶ Kurpiów, w szczególności w powiązaniu ze sferą gospodarczą oraz temu, czy i jaki mają one wpływ na ich środowisko. Stawiamy przed sobą pytanie, na ile życie w tym konkretnym środowisku przekłada się na sposób rozumienia go i opowiadania o nim. Prace studentów będą opisywały znaczenia, jakie Kurpie nadają elementom swojego świata takim, jak niektóre gatunki zwierząt i roślin, nowo powstałe miejsca we własnej przestrzeni oraz jak ich własne doświadczenie jest konfrontowane z docierającą do nich wiedzą naukową i nowymi sposobami produkcji.

Przyglądając się zarówno historycznym, jak i współczesnym sposobom działania w przestrzeni, należy zwrócić uwagę na ograniczenia w gospodarowaniu. Są one uzależnione od eksploatacji czynników i zasobów przyrody⁷. Zasoby i czynniki mogą mieć różną potencjalną wielkość, słowem, pojemność środowiska tego samego obszaru jest różna dla różnych działów gospodarki ludzkiej⁸. Klasyczny przykład tego typu relacji odnajdujemy w historii Kurpiowszczyzny. Karczunek większych połaci lasu w celu pozyskania ziemi rolnej, z pominięciem pojedynczych drzew bartnych, jest niemożliwy, toteż dochodziło do licznych konfliktów, dowodami których są zapisy w księgach bartnych zawierających wyroki sądów⁹. Współistnienie w dłuższej perspektywie tych dwóch różnych rodzajów działalności w środowisku nie było możliwe nie tylko ze względu na wykluczające się wzajemnie praktyki przestrzenne, ale wynikało także z nierównomiernej eksploatacji tych samych zasobów oraz z różnicy w traktowaniu czynników środowiskowych. Dla ówczesnych rolników wielkość obszaru była traktowana jako czynnik. Dla praktyk zbierackich, takich jak bartnictwo, istotniejsza jest jakość danego obszaru. W tym wypadku występowanie konkretnych zbioro-

⁵ A. Biersack, *Od „nowej ekologii” do nowych ekologii*, w: *Badanie Kultury*, red. nauk. M. Kempny i E. Nowicka, Warszawa 2004.

⁶ P. Macnaghten, J. Urry, *Alternatywne przyrody. Nowe myślenie o przyrodzie i społeczeństwie*, Warszawa 2005.

⁷ Wprowadzam tu rozróżnienie między czynnikami – niewyczerpalne, odnawialne elementy środowiska, a zasobami wyczerpywalnymi, nieodnawialnymi elementami środowiska. W literaturze występują różne sposoby definiowania tych terminów, tutaj proponuję potraktować w formie pojęć zoperacjonalizowanych w antropologii ekologicznej.

⁸ E. Albińska, *Człowiek w środowisku przyrodniczym i społecznym*, Lublin 2005.

⁹ L. Krzywicki, *Kurpie*, op. cit.

wisk leśnych z drzewami w wieku odpowiednim do założenia barci¹⁰ jest zasobem dla bartników.

Niewielka produktywność gleby oraz postępujący wzrost populacji na terenach puszczy zmuszały do ciągłego powiększania arealów przez karczunek, a ograniczone były jedynie możliwościami technicznymi i zasobami ludzkimi danego gospodarstwa. Przebiegało to niezależnie od występowania (lub nie) zasobów środowiska istotnych z perspektywy praktyk zbieracko-łowieckich. Pomimo funkcjonowania Prawa Bartnego, mającego chronić interesy bartników, a co za tym idzie środowiska, przewaga ekstensywnego rolnictwa wykorzystującego zbiorową trójpolówkę jako główną technikę produkcji była nieunikniona¹¹. W efekcie, o ile jeszcze w XVII w. gospodarka kurpiowska opierała się na zbieractwie i łowiectwie, tak do końca XVIII w. stała się typowo rolnicza, a od XIX w. do dzisiaj trwa proces zmiany na gospodarkę hodowlaną, skoncentrowaną na bydło mlecznym. Następujące zmiany w relacjach człowieka ze środowiskiem dotyczą całego obszaru Kurpiowszczyzny. Przeważającym działaniem w środowisku staje się konfrontacja z przyrodą, całkowicie odmienna od poddania się jego ograniczeniom i zapewnienia ochrony, typowym dla wcześniej mających miejsce praktyk zbieracko-łowieckich¹². Zmiany te wywołane są historycznymi czynnikami wewnątrzspołecznymi i politycznymi, migracją i koniecznością adaptacji osadników do nowych warunków, oraz zewnętrznymi ingerencjami w przestrzeń fizyczną na tym terenie¹³.

Analizując źródła zastane, można dopatrzeć się w dziejach Kurpiowszczyzny kilku takich zmian w relacjach środowiskowych, podobnych do wspomnianej przeze mnie powyżej. Charakterystyczne dla nich jest – nawiązując do pracy Macnaghtena i Urry'ego – że są ważnym elementem we wciąż mającym miejsce procesie wzajemnej „walki” między lokalnymi praktykami przestrzennymi a sformalizowanymi przedstawieniami przestrzeni narzucanymi odgórnie. Zmiany relacji mają zatem charakter nie tylko fizycznego oddziaływania w przestrzeni, ale także, a może przede wszystkim, konstruowania roli człowieka w niej – tworzenia jej wyobrażonego, przeżywanego wymiaru¹⁴, który ma wpływ na późniejsze praktyki przestrzenne.

Dzisiejszy krajobraz kurpiowski cechuje się typowo rolniczym wymiarem fizycznym przy leśno-puszczańskich wyobrażeniach miejscowej ludności na jego temat. Proponuję przyjrzeć się temu z perspektywy historyczno-społeczno-przyrodniczej. Współcześni Kurpie żyją w środowisku, którego wytworzenie sięga stosunkowo niedawno, bo przełomu XIX i XX wieku. W tym okresie zmiany w środowisku nabrały dużo szybszego tempa, a rolnictwo było jedyną rozwijaną intensywnie gałęzią gospodarki. Wieś kurpiowska przestała zmieniać się samo-

¹⁰ Sosna uzyskuje gabaryty odpowiednie do założenia barci, tj. średnicę, co najmniej jednego metra na wysokości 4-5 metrów dopiero w wieku około 120 lat.

¹¹ Z. Sokolewicz, *Chłopska gospodarka rolna terenów dawnej Puszczy Zielonej (w okresie od końca XIX wieku do II Wojny Światowej)*, w: *Kurpie. Puszcza Zielona*, t. II, red. A. Kutrzeba-Pojnarowa, Wrocław 1964.

¹² T. Ingold, *From trust to domination. An alternative history of human-animal relations*, w: idem, *Perceptions of the environment: essays in livelihood, dwelling and skill*, London 2000.

¹³ Z. Sokolewicz, *Chłopska gospodarka rolna terenów dawnej Puszczy Zielonej (w okresie od końca XIX wieku do II Wojny Światowej)*, w: *Kurpie. Puszcza Zielona*, op. cit.

¹⁴ P. Macnaghten, J. Urry, *Alternatywne przyrody...*, op. cit.

istnie, a zaczęła być silnie modernizowana pod wpływem czynników zewnętrznych. Powstały nowe formy działania w środowisku, zmieniając zarówno jego fizyczną postać, jak i relacje społeczne¹⁵ i znaczenia nadawane mu przez mieszkańców¹⁶. Przełom stuleci oraz lata do drugiej wojny światowej to czas, kiedy środowisko kurpiowskie dotknęły zupełnie nowe formy oddziaływania, takie jak komasacja, masowe wycinanie lasu czy zniszczenia dokonane przez dwie wojny światowe. Przestrzeń Kurpiowszczyzny została przekształcona zgodnie z preferowanym zewnętrznie sposobem działania w środowisku, tylko częściowo odzwierciedlając zmiany w lokalnych społecznościach. Pojawił się problem przekroczenia pojemności środowiska, co wywołało konieczność czasowej emigracji zarobkowej w wielu rodzinach kurpiowskich. Problematyka pojemności środowiska jest wciąż aktualnym zagadnieniem podejmowanym w ramach badań laboratorium.

Największy wpływ na dzisiejsze postrzeganie Kurpiowszczyzny miały lata powojenne, w których kontynuowano modernizację wsi kurpiowskiej z założeniem maksymalnej intensyfikacji produkcji. Zgodnie z planem władz komunistycznych – przy uwzględnieniu niskiej produktywności ziemi ornej – Kurpiowszczyzna miała zostać obszarem lnu i hodowli ze szczególnym nastawieniem na hodowlę bydła mlecznego¹⁷. Zwiększenie areалу ziemi ornej przez wycinanie puszczy nie było już możliwe, gdyż ostatnie jej większe fragmenty przestały istnieć około 1930 roku¹⁸. Nowe władze zabrały się za powiększanie pastwisk, osuszając tereny podmokłe. Narzucone sposoby organizowania i działania w środowisku nie odzwierciedlały jego możliwości i ograniczeń. Program melioracji zintensyfikowany w latach 1954–1962 doprowadził między innymi do osuszenia jedyne go na tym terenie jeziora Krusko, które zmieniło się w torfowisko. Na tym przykładzie widać, jak zewnętrzne przedstawienie przestrzeni ma wpływ na lokalne praktyki przestrzenne (zanik rybołówstwa) oraz wyobrażenia o środowisku.

Podobnych przykładów jest więcej. Niemalże niekontrolowane trzebieenie puszczy we wcześniejszych okresach spowodowało dużą fragmentację obszarów leśnych. Ocalałe siedliska przekazane zostały pod zarząd Lasom Państwowym. Nowy gospodarz przystąpił do odbudowy drzewostanu przez monokulturową uprawę sosny, realizowaną w myśl ówczesnej tzw. racjonalnej gospodarki leśnej. Dzisiaj las dla Kurpiów to tylko drzewa dające w perspektywie drewno. Dokończenie komasacji odzwierciedliło się w braku zwartej zabudowy wsi, oraz konieczności rozbudowy infrastruktury drogowej, co trwa do dziś. Mieszkańcy często interpretują to jako wyraz niedostępności dawnej puszczy, przez co domy stoją tam, gdzie nie było drzew. Przykłady te obrazują także proces zatajania kulturowej konstrukcji poprzez społeczne zaangażowanie¹⁹. Wyznacznikiem tego, co naturalne, jest moment wchodzenia w relację ze środowiskiem.

¹⁵ D. Markowska, *Rodzina wiejska na terenie dawnej Puszczy Zielonej*, w: *Kurpie. Puszcza Zielona*, t. III, red. A. Kutrzeba-Pojnarowa, Wrocław 1965.

¹⁶ J. Olędzki, *Tradycyjne poglądy na piękno przyrody w wypowiedziach chłopów Kurpiowskiej Puszczy Zielonej*, „Polska Sztuka Ludowa” 1963, t. XVII, nr 2.

¹⁷ D. Markowska, Z. Sokolewicz, *Rolnictwo Kurpiowskie na tle struktury społeczno-gospodarczej wsi po II Wojnie Światowej*, w: *Kurpie. Puszcza Zielona*, t. II, op. cit.

¹⁸ Z. Sokolewicz, *Chłopska gospodarka rolna terenów dawnej Puszczy Zielonej (w okresie od końca XIX wieku do II Wojny Światowej)*, w: *ibidem*.

¹⁹ P. Macnaghten, J. Urry, *Alternatywne przyrody...*, op. cit.

Jak zarysowałem powyżej, w ciągu XX w. obszar Kurpiowszczyzny dotknęły procesy określane mianem globalnych problemów ekologicznych. Zniszczenie ekosystemów przez nagłe zmiany sposobu gospodarowania z deforestacją i melioracją, wynikające z nich erozja gleby i wyspowienie, zanik różnorodności biologicznej przez monotypizację i uprawę monokulturową (sosna i kukurydza), a przede wszystkim problem wyczerpywania zasobów wody²⁰. Warto zauważyć, że w tym samym okresie powstały pierwsze rezerваты przyrody na terenie Kurpiowszczyzny. W 1964 r. zostaje założony Rezerwat Czarnia, obejmujący ocalałe naturalne drzewostany boru świeżego wraz z ostatnimi sosnami bartnymi, oraz Rezerwat Surowe o naturalnym drzewostanie sosnowo-świerkowym. W latach późniejszych powstało na tym terenie jeszcze 10 rezerwatów o różnych celach ochrony. Istotne jest zwrócenie uwagi, że nie tylko duże inwestycje przestrzenne, ale też objęcie jakiegoś obszaru ochroną zarówno czynną, jak i bierną ma swoje konsekwencje dla środowiska i jest kulturowym kształtowaniem krajobrazu nie zawsze zgodnym z praktykami przestrzennymi mieszkańców. Jest kolejnym sformalizowanym przedstawieniem przestrzeni.

Tereny Kurpiowszczyzny promowane są, a przede wszystkim uważane są przez jej mieszkańców za całkowicie naturalne w dychotomicznym rozumieniu podziału między naturą a kulturą, gdzie człowiek jest traktowany jako istniejący wyłącznie w sferze tej drugiej²¹. Obecny krajobraz jest wynikiem przekształcania otoczenia pod kątem potrzeb ekonomicznych i czynników kulturowych, powiązanych z historią tego terenu, sformalizowanych zabiegów przedstawiania przestrzeni z zarządzaniem i planowaniem, a w ostatnich latach także nowych oddolnych pomysłów na estetyczne uatrakcyjnienie dla turystów, czym na przykład jest zalew w miejscowości Wykrot.

Jak przedstawiłem powyżej, relacje między mieszkańcami tego terenu a ich środowiskiem były silnie powiązane z aktualną sytuacją polityczną i gospodarczą, ale przede wszystkim są wynikiem sposobu życia mieszkańców i ich działania w środowisku. Przestrzeń pod wpływem przekształceń zwiększających produktywność rolną zatraciła swój pierwotny charakter ekosystemu leśnego, do którego współcześni mieszkańcy nawiązują jako do swojego dziedzictwa. Na tym gruncie antropologiczne pytania o stosunek Kurpiów do własnego środowiska stają się kwestiami nadawania znaczeń dzisiejszym działaniom i istniejącym w kontekście przeszłości wyobrażeniom, które temu towarzyszą. Są zatem pytaniami nie tylko o tożsamość i jej kreowanie²², wyrażone przedstawieniami przestrzeni²³, ale też o wizję przyszłego kierunku rozwoju Kurpiowszczyzny i losy środowiska tego obszaru. Odpowiedzi na te pytania zawarte w przyszłych pracach studentów zamierzam opublikować w postaci monografii.

²⁰ E. Albińska, *Człowiek w środowisku przyrodniczym i społecznym*, Lublin 2005.

²¹ T. Ingold, *Hunting and gathering as ways of perceiving the environment*, w: idem, *Perception...*, op. cit.

²² K. Braun, *Kurp zbrojny – powstanie regionalnego etnomitu*, w: *W Mazowieckiej przestrzeni kulturowej*, red. B. Dymek, Warszawa 2007.

²³ P. Macnaghten, J. Urry, *Alternatywne przyrody...*, op. cit.